

М. М. КОРИННИЙ

**ПРИРОДНІ УМОВИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
В X–XIII ст.**

Становлення й розвиток однієї з найбільших феодальних областей Давньоруської держави – Переяславської землі – відбувалося в X – першій половині XIII ст. в межах південно-західної частини Східно-Європейської (Руської) рівнини – Придніпровської низовини, що поступово переходила на північному сході в Середньо-Російську височину¹. У фізико-географічному відношенні ця територія обіймала в своїх кордонах нинішні Лівобережно-Дніпровську та Середньо-Руську провінції* Лісостепової та Донецько-Дніпровську провінцію Степової зон СРСР, в адміністративно-територіальному – охоплювала землі сучасних Полтавської, північно-західну частину Харківської, Курської, західних районів Белгородської, південних Сумської та Чернігівської областей. В її межі входило також Лівобережжя Київської та Черкаської областей².

До середини 30-х років XII ст. у політичну систему Переяславської землі входили також північно-східні давньоруські землі, на яких згодом

* Одиниця фізико-географічного районування, частина зони в межах однієї фізико-географічної області.

сформувались могутні Смоленське та Ростово-Суздальське князівства³.

Рельєф, річкова система, кліматичні та ландшафтно-географічні умови досліджуваної політико-адміністративної області Русі: ліс на півночі, лісостеп на північному сході і степ на заході, півдні і південному сході, на думку вчених, склались в основному на кінець мезоліту (8–7 тис. років тому⁴).

Кліматологи, природознавці, географи та історики на основі глибокого аналізу повідомлень античних авторів, свідчень літописців та мандрівників середньовіччя, даних археологічних і палеонтологічних досліджень дійшли висновку, що клімат регіону на протязі останнього тисячоліття не зазнав істотних змін⁵.

Важливим географічним чинником, який визначав особливості Переяславської землі, була її порівняно густа для зони Лісостепу річкова система. За підрахунками відомого українського ономаста О. С. Стрижака історичний гідронімікон лише території Полтавщини нараховує не менше 750 назв⁶. Надто повільні й неширокі ріки Лівобережжя внаслідок рівнинності місцевості утворюють значні за своїми розмірами долини з численними старицями*, непрохідними болотами⁷. Їх русла вкрай покручені, звивисті⁸. Напрямок річкових долин, як правило, зі сходу на захід, що обумовлено терасним зниженням всієї лівобережної рівнини з північного сходу на південний захід. Праві береги відрізняються крутизою, ліві, навпаки, низькі. Вони поступово піднімаються від заплави, утворюючи дві-три тераси вздовж течії ріки. З наближенням до Дніпра й зниженням місцевості річкові долини стають дедалі нижчими. Обидва береги зрівнюються за висотою і, зрештою, зливаються з широкою заплавою Дніпра.

Переважає більшість річок Переяславської землі належали до дніпровської водної системи і були лівими допливами головної артерії давньоруських земель – Дніпра. Це – Трубіж, Супій, Сула з притокою Удай, Псьол з Хоролом, Ворскла, Оріль (Угол) та ін. Крім рік Дніпровського басейну через переяславські землі, в їх східній сіверській частині, ніс свої води доплив Дону – Сіверський Донець з Осолом.

В минулому річки краю, на думку багатьох вчених, були значно повноводнішими, ніж у наші часи, й відігравали помітну роль у міжнародному сполученні. З'єднуючи в єдину систему три значні водні магістралі Східної Європи – Дніпро, Дон, Волгу, що впадали, відповідно, в Чорне, Азовське і Каспійське моря, вони відкривали шляхи в Європу, на Кавказ, в Азію⁹. Про комунікативні функції рік Лівобережжя свідчать знахідки на їх дні і вздовж берегів, в торфовищах і болотах залишків човнів, античних, візантійських і східних монет, інших пам'яток матеріальної культури різних часів і народів¹⁰.

Розорювання земель, осушування боліт і значна вирубка лісів призвели до значної зміни водного балансу: помітно зменшився рівень води в ріках, окремі з них майже повністю висохли¹¹. Тому сьогоdnішній рівень води в річках та озерах Полтавщини, Харківщини, Сумщини та інших областей Лівобережної України не відбиває повністю їх середньовічні навігаційні можливості. З іншого боку, спорудження на Дніпрі каскаду гідроелектростанцій, зокрема Дніпродзержинської, Кременчуць-

*Стариця – заплавне озеро.

кої, Канівської, ГЕС, і утворення в зв'язку з цим водосховищ невпізнано змінили заплаву Славутича, гирла його лівих притоків. Під водою опинились багато давньоруських городищ, селищ, могильників, десятки кілометрів так званих Змієвих валів – порубіжних ліній давньоруських та пізніших часів.

Століття внесли й інші корективи в ландшафт Лівобережжя. Людиною змінені русла окремих рік, споруджені грандіозні зрошувальні канали. Наприклад, р. Орель (у давньоруських історичних джерелах – Єрель, чи Угол) впадає нині в Дніпро на 70 км південніше свого стародавнього гирла¹². Все це, безумовно, необхідно враховувати при реконструкції ландшафту Переяславської землі вказаного періоду.

У середні віки значну частину території Лівобережжя займали низинні болота з гіпновою і гіпново-трав'яною рослинністю, які характерні для долин річок, смуги широколистяних лісів і Лісостепу. В більшості випадків вони збереглися до наших днів. Вік окремих з них – понад дві тисячі років¹³. Болота поширені в долинах Хоролу, Сули, Удаю, Супою, Трубежу, Недри, Остра, Оржиці й в заплаві Дніпра¹⁴, Середня глибина боліт – біля 1 м, проте в окремих місцях (на Удаї, Оржиці) вона досягає понад 5 м¹⁵. Болота, були серйозною природною перешкодою для орд степовиків, служили місцем порятунку населення волості в часи тяжких випробувань. У багатьох місцях з болотних руд добувалось кричне залізо – сировина для металообробки.

Головним багатством Переяславщини були її родючі землі. На більшості території – це потужні маяогумусні чорноземи, що сформувались на легкосуглинистих лесових породах. У північних та північно-східних районах – темно-сірі та сірі лісові ґрунти. Борові тераси долин рік Псла, Сули, а також Дніпра вкриті дерново-підзолистими піщаними ґрунтами¹⁶.

У геоботанічному відношенні простори Переяславської землі характеризувались на півдні та заході луговими степами, а на сході – переважанням великих лісних масивів, перемішаних з лугостеповими ділянками¹⁷.

В лісній місцевості Лівобережжя із значними напластуваннями чорнозему росли різноманітні породи дерев – дуб, берест, ясен, липа, береза, клен, граб; на піщаних ґрунтах – переважно сосна, ялина, верба. Лісові масиви верхів'їв Удаю, Сули, Псла, Ворскли, а також Сіверського Дінця та його допливу Осколу слугували природним кордоном Переяславської землі та прикривали густонаселені райони князівства зі сходу¹⁸. Розміті широкими просторами степових полів, вздовж балок і річкових долин ліси опускалися далеко на південь. Вони засвідчені літописцями в половецьких володіннях на Самарі (Голубий ліс)¹⁹, в районі верхньої течії Орелі (Чорний ліс)²⁰. Особливо густими лісами були вкриті береги Ворскли від Лтави і до її верхів'їв. Залишки тих дрімучих лісів існували ще в ХУІІ ст.²¹

Дореволюційні й сучасні дослідники історії Дніпровського Лівобережжя, позначаючи південний кордон лісостепу, здебільшого проводять його від гирла Орелі вздовж Берестової, верхів'їв Орчика, в напрямку м. Балаклеї Харківської області, де він поблизу Сіверського Дінця повертає на північний схід і йде до верхів'їв Великого Бурлуку. Однак аналіз картографічних, матеріалів ґрунтів, рослинності Лівобережжя вказує на існування в давньоруські часи величезного степового коридору ши-

риною до 100 км, що простягався вздовж Дніпра від Орелі до Трубежу. Причина незначної залісненості²³ цієї території значною мірою пояснюється солончаковими ґрунтами згаданої полоси²⁴. Існування цього витягнутого степового плато, що поступово розширювалося на північ, якоюсь мірою допомагає зрозуміти причини нападів кочівників на Переяславську землю здебільшого з півдня та південного сходу, а також пояснити систему південно-східних порубіжних оборонних ліній князівства²⁵.

Ліси, як і болота, не раз рятували місцеве населення від несподіваних наскоків кочівників, які почували себе господарями степів, але остерігалися лісів. Лівобережні ліси давали переяславцям дешевий будівельний матеріал й сировину для господарських знарядь, служили джерелом паливних ресурсів, збиральництва, а також місцем полювання, бортництва та інших промислів.

Решта території Переяславської землі являла собою безмежні степові простори, вкриті густим килимом різнотрав'я, що сягало грудей людини²⁶. Поєднання щорічно відмираючих трав із сприятливим кліматом, наявність багатой фауни створили умови, за яких протягом віків на Лівобережжі Дніпра утворилися значні напластування родючих чорноземів. Саме завдяки їм цей регіон Придніпров'я дуже рано перетворився в один із головних землеробських районів Східної Європи²⁷, щільно заселений вже в давньоруські часи²⁸.

Говорячи про численні ріки, густі ліси та безкрайні степи Переяславської землі, не можна коротко не сказати про ще одне її багатство – фауну. Насамперед слід відзначити, що лівобережні притоки Дніпра, а також численні заплавні озера були багатими на різноманітну рибу. Ще у ХУІ–ХУІІІ ст. іноземці із захопленням описували рибні багатства Середнього Придніпров'я. Ріки тут „переповнені неймовірною кількістю осетрів та інших великих риб...” – писав Михайло Литвин²⁹. Велику кількість риби у Пслі, Ворсклі та Орелі відзначав французький інженер Боплан³⁰.

Аналіз остеологічних залишків риб на давньоруських поселеннях у Переяславській землі дозволяє встановити видовий склад риб, що вилловлювались. На першому місці сом, далі ідуть осетрові риби, а також щука, сазан, лин та ін.³¹

У Х–ХІІІ ст. на Лівобережжі Середнього Дніпра, як встановлено, полювати головним чином на тура, зубра європейського, лося, благородного оленя, косулю та ін.³²

Серед птахів увагу ловців дичини та мисливців найчастіше привертала глухарі, тетеруки, дрофи, а також сірі качки та гуси³³.

Завершуючи короткий фізико-географічний огляд Переяславської землі Х–ХІІІ ст., необхідно відмітити те, що будова поверхні, характер річок, ґрунтів, флора та фауна цієї території широко відобразилися в ономастиці – цьому своєрідному літописі й архіві краю. Так, зокрема, особливості рослинного світу підкреслюють гідроніми Березівка, Берестова, Дубина, Вільшанка, Орхівка, Сосновка, Лозова, Камишенка; тваринного – Бобрик, Веприк, Вовча, Зайчик, Лосинівка, Медведок, Лисичка, Журавка, В'юниця, Лящівка; рельєфні та ґрунтові – Байрачна, Балка, Долина, Річище, Грунь, Піщана та ін.³⁴ Це свідчення того, що в процесі своєї багатовікової трудової діяльності в назвах місцевостей, урочищ, поселень, рік слов'янське населення як в зеркалі, об'єктивно ві-

добразило його природничо-географічне середовище. І не тільки середовище.

В ономастиці краю відбулися складні етнічні і демографічні процеси, вікове протиборство з кочівницьким степом. Значна кількість так званих відетнонімічних гідронімів вказують на етноси, які прямо чи опосередковано мали який-небудь контакт з територією Дніпровського Лівобережжя з домонгольських часів, чітко відображають рубіж протиборства осілого землеробського слов'янського населення з кочівниками, які змінювали один одного в своєму русі на захід. Численні іранські, тюркські гідроніми вказують на те, що територіальною базою експансії східних народів на переяславську землю були, з однієї сторони, райони азійські, чи північно-кавказькі (порівн.: Артополот, Каратулька, Козарка, Оріль, Касогівка тощо³⁵), з іншої – архаїчні слов'янські гідроніми Лівобережжя Чорторий, Трубіж та інші відбивають ознаки тієї зони, куди спрямовувався колонізаційний рух з Правобережжя³⁶.

Таким чином, природничо-географічні умови краю: родючі землі з густою мережею рік, вздовж берегів яких росли густі ліси, багаті звіром та дичиною, широкі лугові пасовиська для домашніх тварин, помірний клімат – сприяли активному освоєнню Дніпровського Лівобережжя давньоруським населенням, сприяло переходу населення степу до осілого способу, життя. В той самий час багатства краю постійно приваблювали до себе загарбників, які то безперервно накочувались на Лівобережжя, сіючи смерть і розорення, то з ганьбою відступали під могутніми ударами давньоруських дружин.

Реконструкція своєрідних природних умов Переяславської землі Х–XIII ст. дає нам можливість чіткіше уявити конкретно-історичний стан життєдіяльності давньоруського населення на південно-східній окраїні Русі, допомагає об'єктивно визначити кордони Переяславського князівства, а також соціально-економічні і суспільно-політичні можливості його розвитку.

¹ Див.: Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества Х–XIII вв. – М., 1975. – С. 118–143; Коринний М. М. Переяславська земля в Х – першій третині XIII ст. // Укр. іст. журн. – 1981. – №7. – С. 72–82; Його ж. Переяславская земля в Х – первой половине XIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1985. – 24 с.

² Физико-географическое районирование СССР. – М., 1968. – С. 86; Физико-географическое районирование Украинской ССР. – Киев, 1968. – С. 668, карта.

³ Коринний Н. Н. Указ. соч. – С. 10–11.

⁴ Шовкопляс І. Г. Основи археології. – К., 1972. – С. 53.

⁵ Бучинский И. Е. О климате прошлого Русской равнины. – Л., 1957. – С. 18–19; Його ж. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – Киев, 1963. – С. 93; Дулов А. В. Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX в.). – М., 1983. – С. 9 та ін.

⁶ Див.: Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. – К., 1963. – С. 7.

⁷ Площа заплавлі рік Переяславської землі складає приблизно 14% її території. – Див.: Отоцький П. В. Оро-гидрографический очерк полтавской губернии. – Спб., 1894. – С. 41–46.

⁸ Ріка Хорол, наприклад, майже вдвічі довша від своєї алювіальної долини. – Див.: Отоцький П. В. Вказ. праця. – С. 41.

⁹ Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в 1-м тысячелетии нашей эры. – М., 1967; Даркевич В. П. Международные связи // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С. 387–411.

¹⁰ Ганіна О. Д. Античні посудини з торфовища на р. Супої // Археологія. – 1964. – Т. 16. – С. 195–197; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. – 1961. – Вып. Г4–4; Його ж. Клады

- византийских монет на территории СССР // Там же. – 1964; *Даркевич В. П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.) // Там же. – 1966. – Е1–57; *Його ж.* Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII вв. – М., 1975; *Його ж.* Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения Восточной торевтики на территории Европейской части СССР и Зауралья. – М., 1976.
- ¹¹ Особливо інтенсивна вирубка лісів мала місце в XVII–XVIII ст., коли Лівобережна Україна стає центром селітроваріння, поташного, гутного та гончарного виробництва, що потребували величезної кількості дрів. – Див.: *Історія Української РСР*. – К., 1979. – Т. 2. – С. 235–237, 383–384.
- ¹² *Юденич О. М.* По річках України. – К., 1968. – С. 124.
- ¹³ *Природа Полтавской губернии.* – Полтава, 1908. – С. 31.
- ¹⁴ Див.: *Карта растительности Европейской части СССР.* – М.; Л., 1948; *Карта растительности Европейской части СССР: Пояснительный текст.* – М.; Л., 1950. – С. 169–170; *Зеров Д. К.* Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія. – К., 1938. – С. 101 та ін.
- ¹⁵ *Природа Полтавской губернии.* – С. 30–31.
- ¹⁶ Див.: *Монин С. А.* География почв. – М., 1957. – С. 185–187; *Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР.* – М., 1978. – С. 116.
- ¹⁷ Див.: *Карта растительности Европейской части СССР.* – М.; Л., 1948.
- ¹⁸ *Коринный Н. Н.* О размещении и численности населения Переяславского княжества в начале XII в. // *Древнерусское государство и славяне.* – Минск, 1983. – С. 110–112.
- ¹⁹ *Полное собрание русских летописей* – Т. 2. – Стб. 653. — (Далі: ПСРЛ).
- ²⁰ Там же. – Стб. 540.
- ²¹ *Ляскоронский В. Г.* Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: Карты Украины XVII века. – Киев, 1901; *Книга Большому Чертежу.* – М.; Л., 1950. – С. 62; *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства // *История колонизации.* – М., 1887. – Т. 1. – С. 14; *Кордт В.* Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1.
- ²² *Атлас природных условий...* – С. 128–129.
- ²³ На середину минулого сторіччя вона складала всього 1–5%. – Див.: *Лесная площадь (в % к общей площади).* Карта Европейской России. – Спб., 1859.
- ²⁴ *Атлас природных условий...* – С. 116–117.
- ²⁵ *Коринный Н. Н.* Место и роль Переяславля-Русского в оборонительной системе древнерусской столицы // *Древнерусский город.* – Киев, 1984. – С. 56–58.
- ²⁶ *Докучаев В. М.* Наши степи прежде и теперь. – Спб., 1892. – С. 62.
- ²⁷ Орне землеробство глибоко впроваджується у Середньому Подніпров'ї вже з кінця III тис. до н. е. – Див.: *Краснов Ю. А.* Раннее земледелие и животноводство в лесной зоне Восточной Европы // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – 1971. – № 174. – С. 39–41.
- ²⁸ *Коринный Н. Н.* О размещении и численности населения Переяславской земли. – С. 110–112.
- ²⁹ *Мемуары относящиеся к истории Южной Руси.* – Киев, 1890. – Вып. 1. – С. 48–50.
- ³⁰ Там же. – Киев, 1896. – Вып. 2. – С. 310.
- ³¹ *Сергеев Е. С.* Фауна района древнерусского города Воишь // *Археологические исследования на Украине 1965–66 гг.* – Киев, 1967. – Вып. 1. – С. 120–123.
- ³² *Тимченко Н. Г.* К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). – Киев, 1972. – С. 22–62.
- ³³ *Сергеев Е. С.* Фауна... – С. 121–122; *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – С. 340.
- ³⁴ Див.: *Каталог річок України.* – К., 1957; *Маштаков П. Л.* Список рек Днепровского бассейна. – Спб., 1913; *Словник гідронімів України.* – К., 1979.
- ³⁵ *Стрижак О. С.* Назви річок Полтавщини. – К., 1963. – С. 94.
- ³⁶ *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 270.